

Explaining the Causes of Differences in Corruption Levels in Iran, Turkey, Saudi Arabia, Kuwait, and Jordan: A Historical Comparative Approach

Omid Rasoli¹ | Amir Azimi Dolatabadi² | Mohammadreza Taleban³

¹. PhD Candidate, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran. E-mail: omidrasoli@ut.ac.ir

². Corresponding Author, Department of Sociology, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran. E-mail: azimi@ri-khomeini.ac.ir

³. Department of Sociology, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran. E-mail: taleban@ri-khomeini.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 27 December 2025 Received in revised form: 22 February 2026 Accepted: 20 April 2026 Published online: 21 July 2026 Keywords: Corruption, Historical Comparative Study, Institutionalism, Iran, Middle East	This study aims to comparatively examine corruption in five countries: Iran, Turkey, Saudi Arabia, Kuwait, and Jordan. The main research question is why - despite their common regional, historical, and cultural characteristics - corruption levels in Iran and Turkey are significantly higher than in the other three countries. To address this question, the study employs the historical comparative method alongside Mill's Method of Difference. Eight causal factors are analyzed, including institutional quality, government accountability and transparency, the rule of law, natural resource rents, political power concentration, state intervention in the economy, social capital, and political culture. The findings indicate that among these factors, only institutional quality exhibits a pattern consistent with the logic of Mill's Method of Difference. Institutional weakness is systematically observed in countries with higher levels of corruption (Iran and Turkey), whereas countries with lower levels of corruption (Saudi Arabia, Kuwait, and Jordan) possess governance institutions that demonstrate relatively greater effectiveness and coherence. The results further suggest that the other factors, when considered individually, cannot adequately explain variations in corruption levels across the selected countries, as they are present in both groups. However, strong and effective institutions are capable of constraining corruption even when other risk factors exist. Consequently, combating corruption in countries with higher levels of corruption requires deep institutional reforms, and improving the quality of governance institutions should be regarded as a necessary condition for breaking the vicious cycle of corruption.

Cite this article: Rasoli, O., Azimi Dolatabadi, A. & Taleban, M. (2026). Explaining the Causes of Differences in Corruption Levels in Iran, Turkey, Saudi Arabia, Kuwait, and Jordan: A Historical Comparative Approach. *Social Studies and Research in Iran*, 15 (2):81-102. <https://doi.org/10.22059/jisr.2026.408924.1702>

Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jisr.2026.408924.1702>

Extended Abstract

Introduction

Corruption is widely regarded as one of the most significant obstacles to effective governance and sustainable development. It weakens public institutions, undermines political legitimacy, distorts economic decision-making, and erodes public trust. In Iran, corruption has long been a major political and social concern. Although combating corruption and promoting social justice were among the central objectives of the 1979 Islamic Revolution, corruption has remained a persistent challenge and manifested in numerous large-scale financial and administrative scandals over recent decades.

International assessments consistently rank Iran among the countries with relatively high levels of perceived corruption. However, a comparative examination of the Middle Eastern countries reveals an important puzzle. Several countries in the region share characteristics commonly associated with corruption, including authoritarian political systems, dependence on natural-resource revenues, and limited democratic accountability. Despite these similarities, corruption levels differ considerably. While Iran and Turkey exhibit relatively high levels of corruption, Saudi Arabia, Kuwait, and Jordan perform comparatively better on international corruption-control indicators.

This study seeks to explain this variation by addressing the following question: Despite their common regional and structural features, why do Iran and Turkey exhibit substantially higher levels of corruption compare to Saudi Arabia, Kuwait, and Jordan? Rather than merely identifying factors associated with corruption, the research aims to determine which factors most effectively distinguish high-corruption cases from lower-corruption cases.

Method

The study employs a historical-comparative research design and uses John Stuart Mill's

Method of Difference as its principal analytical framework. Five countries—Iran, Turkey, Saudi Arabia, Kuwait, and Jordan—were selected because they share historical, cultural, and geopolitical similarities while exhibiting meaningful variation in corruption levels.

Corruption is defined as the abuse of public authority for private gain and measured through internationally recognized indicators, particularly Transparency International's Corruption Perceptions Index (CPI) and the World Bank's Control of Corruption indicator. Drawing on the theoretical literature, eight explanatory variables were examined and grouped into three broad categories: 1) Institutional and governance factors, including institutional quality, the rule of law, and government accountability and transparency; 2) Political-economy factors, including natural-resource rents, political power concentration, and state intervention in the economy; 3) Socio-cultural factors, including social capital and political culture.

Data were collected from reputable international sources such as the World Bank, Transparency International, Freedom House, the World Values Survey, Arab Barometer, and other governance databases. Through systematic comparison, the study identifies which factors consistently differentiate countries with high levels of corruption from those with lower levels.

Findings

The comparative analysis demonstrates that many commonly cited causes of corruption fail to explain the observed differences among the selected countries. Factors such as dependence on oil revenues, political authority concentration, restricted democratic participation, and weak social capital are present to varying degrees across both high-corruption and lower-corruption cases.

For example, Saudi Arabia and Kuwait are highly dependent on natural-resource rents and possess centralized political structures, yet they

exhibit lower levels of corruption than Iran and Turkey. Similarly, restrictions on political competition and accountability are evident across most of the countries examined, regardless of their corruption rankings. These findings indicate that such variables, although potentially contributing to corruption, do not adequately account for cross-national variation.

Among the eight variables analyzed, institutional quality emerges as the only factor that consistently conforms to the logic of Mill's Method of Difference. Iran and Turkey, as countries with elevated corruption levels, display relatively weak, fragmented, and less effective institutions. In contrast, Saudi Arabia, Kuwait, and Jordan possess governance institutions that are comparatively more coherent, capable, and effective in implementing regulations and overseeing public administration.

In Iran, institutional fragmentation, overlapping responsibilities among oversight agencies, limited judicial independence, and the influence of powerful informal networks have contributed to the persistence and reproduction of corruption. Although anti-corruption organizations formally exist, their effectiveness is often reduced by legal ambiguities, insufficient coordination, and political constraints.

Turkey presents a similar pattern. Institutional reforms implemented during the early 2000s initially strengthened governance capacity and accountability mechanisms. However, subsequent political developments, particularly the increasing concentration of executive power and weakening of judicial and media independence, reduced the effectiveness of institutional checks and increased vulnerability to corruption.

By contrast, Saudi Arabia has developed a relatively centralized but effective administrative apparatus capable of enforcing compliance and controlling various forms of corruption despite imperfect democratic accountability. Kuwait and Jordan have also benefited from comparatively stronger administrative systems, procedural

oversight mechanisms, and gradual institutional reforms that have enhanced governance capacity. The findings further suggest that strong institutions can reduce the corrupting effects of other adverse conditions, including rentier economic structures and concentrated political authority. Conversely, weak institutions magnify the corruption risks associated with these factors.

Conclusion

This study concludes that although corruption is a multidimensional phenomenon influenced by numerous political, economic, and social factors, these factors do not possess equal explanatory weight. Through a historical-comparative analysis of five Middle Eastern countries, the research identifies institutional quality as the principal factor explaining differences in corruption levels.

The results indicate that effective institutions—particularly those associated with the rule of law, bureaucratic capacity, regulatory coherence, and oversight—constitute a necessary condition for controlling corruption. Even in contexts characterized by authoritarian governance or heavy dependence on natural-resource revenues, strong institutions can significantly limit opportunities for corruption.

The policy implications are particularly relevant for Iran and Turkey. Sustainable reductions in corruption require comprehensive institutional reforms aimed at strengthening judicial independence, improving coordination among oversight bodies, enhancing administrative effectiveness, and expanding transparency and accountability mechanisms. Without such reforms, anti-corruption initiatives are unlikely to achieve lasting success.

By highlighting institutional quality as the key explanatory variable, this study contributes to the comparative literature on corruption in the Middle East and provides an empirically grounded framework for understanding why corruption varies across countries that otherwise share many structural and historical characteristics.

Acknowledgments: This article is derived from the doctoral dissertation of the first author, entitled “*A historical comparative study of the causes of corruption in Iran, Turkey, Saudi Arabia, Kuwait and Jordan*” Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, and to the editorial team of the *Journal of Social Studies and Research in Iran* for their support and cooperation.

Conflict of Interest: According to the author’s statement, there is no conflict of interest in this article.

تبیین علل تفاوت سطح فساد در ایران، ترکیه، عربستان، کویت و اردن؛ رویکرد تطبیقی تاریخی

امید رسولی^۱ | امیر عظیمی دولت‌آبادی^۲ | محمدرضا طالبان^۳

۱. دانشجوی دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی، گروه جامعه‌شناسی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: omidrasoli@ut.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، گروه جامعه‌شناسی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: azimi@ri-khomeini.ac.ir

۳. گروه جامعه‌شناسی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: taleban@ri-khomeini.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۱/۳۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۴/۳۰ کلیدواژه‌ها: ایران، خاورمیانه، فساد، مطالعه تطبیقی تاریخی، نهادگرایی.	این پژوهش با هدف بررسی تطبیقی فساد در پنج کشور ایران، ترکیه، عربستان سعودی، کویت و اردن انجام شده است. سؤال تحقیق این است که چرا با وجود اشتراکات موجود، فساد در ایران و ترکیه به‌طور معناداری بیشتر از سه کشور دیگر است؟ برای پاسخ به این پرسش، از روش تطبیقی تاریخی و تکنیک اختلاف میل استفاده شد و هشت سازه علی شامل کیفیت نهادها، پاسخگویی و شفافیت دولت، حاکمیت قانون، رانت منابع طبیعی، تمرکز قدرت سیاسی، مداخله دولت در اقتصاد، سرمایه اجتماعی و فرهنگ سیاسی مورد تحلیل قرار گرفت. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که از بین علل فوق، تنها متغیر کیفیت نهادها، الگوی حضور و غیابی مطابق با منطق اختلاف میل از خود نشان می‌دهد؛ به این معنا که ضعف نهادی به‌طور سیستماتیک در کشورهای با سطح بالای فساد (ایران و ترکیه) مشاهده می‌شود؛ در حالی که در کشورهای با سطح پایین فساد (عربستان، کویت و اردن) نهادهای حکمرانی از کارآمدی و انسجام نسبی بیشتری برخوردارند. نتایج پژوهش تأکید می‌کند که علل دیگر، به‌تنهایی نمی‌تواند تفاوت سطح فساد را در کشورهای مورد مطالعه توضیح دهد؛ زیرا این علل در هردو گروه کشورها حاضر است؛ اما نهادهای قوی و کارآمد قادرند حتی در حضور سایر علل، خطر فساد را مهار کنند. در نتیجه، مبارزه با فساد در کشورهای دارای سطح بالای فساد نیازمند اصلاحات عمیق نهادی است و بهبود کیفیت نهادهای حکمرانی شرط لازم برای خروج از چرخه معیوب فساد محسوب می‌شود.

استناد: رسولی، امید، عظیمی دولت‌آبادی، امیر و طالبان، محمدرضا (۱۴۰۵). تبیین علل تفاوت سطح فساد در ایران، ترکیه، عربستان، کویت و اردن؛ رویکرد تطبیقی تاریخی، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۱۵(۲)، ۸۱-۱۰۲. <https://doi.org/10.22059/jisr.2026.408924.1702>

نویسندگان حق نشر را حفظ می‌کنند.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

DOI: <https://doi.org/10.22059/jisr.2026.408924.1702>

۱. مقدمه و بیان مسئله

یکی از پایه‌های اصلی نارضایتی‌های مردم در دوره پهلوی دوم، فساد عوامل رژیم بود. به‌طوری‌که در سال ۱۳۵۷ فساد مالی به یکی از مسائل عمده ایران بدل شده و بخش اعظم انتقاد از شاه در قالب انتقاد از فعالیت‌های غیرقانونی اطرافیان نزدیک و حتی اعضای خانواده‌اش درآمده بود (میلانی، ۱۳۸۰: ۳۴۹)؛ گزارش‌هایی که از سوی انقلابیون و کارکنان ناراضی دولت در ماه‌های پایانی رژیم شاه منتشر می‌شد، بخشی از این فساد را آشکار می‌کرد. تلاش‌های رژیم برای مبارزه با فساد که با روی کار آمدن دولت شریف امامی شکل جدی به خود گرفته و در سخنرانی شاه در آبان ۱۳۵۷ در تلویزیون ایران بر آن تأکید شده بود، نیز عملاً اعتراف آشکار به وجود فساد در سطوح بالای جامعه در این دوره است. پس از پیروزی انقلاب و روی کار آمدن نظام جمهوری اسلامی، مقوله مبارزه با فساد و برقراری عدالت در دستور کار رهبران انقلاب قرار گرفت. با وجود این به‌تدریج نظام جمهوری اسلامی با چالش‌ها و موانعی در تحقق مبارزه با فساد روبه‌رو شد. در این زمینه ازجمله می‌توان به بروز فسادهای کلان اقتصادی در سه دهه اخیر اشاره کرد که با اهداف انقلاب اسلامی در تعارض بوده و وضعیت نگران‌کننده‌ای پیدا کرده است.

به‌عبارت‌دیگر، اگرچه پدیده فساد در ایران ریشه‌ای تاریخی دارد و از دوران پهلوی دوم به‌عنوان یکی از محورهای اصلی نارضایتی اجتماعی و سیاسی مطرح بوده، اما انتظار می‌رفت که با پیروزی انقلاب اسلامی و حاکمیت گفتمان عدالت‌خواهی و شفافیت، این معضل به‌تدریج مهار شود. با وجود تأکید مکرر رهبران جمهوری اسلامی بر ضرورت مبارزه با فساد، شواهد عینی طی سه دهه اخیر نشان می‌دهد که نه‌تنها این هدف محقق نشده، بلکه در برخی از دوره‌ها، حجم و گستره فساد در نهادهای سیاسی و اقتصادی کشور افزایش یافته است. بروز پرونده‌های متعدد و کلان فساد اقتصادی (کریمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۸۹) از جمله ماجراهای اختلاس بانکی، فسادهای نفتی و سوءاستفاده‌های گسترده از منابع عمومی، نشان‌دهنده تداوم و حتی بازتولید ساختارهای فسادزا در ایران است. داده‌های نهادهای بین‌المللی مانند سازمان شفافیت بین‌الملل نیز این واقعیت را تأیید می‌کند. براساس شاخص ادراک فساد (CPI)، ایران در دو دهه اخیر همواره در میان کشورهای دارای بالاترین سطح فساد در جهان قرار داشته است؛ جایی‌که فاصله معناداری با میانگین جهانی و حتی با بسیاری از کشورهای منطقه دارد. از سوی دیگر، مقایسه داده‌های همین شاخص برای کشورهای خاورمیانه نشان می‌دهد که در حالی که کشورهایی نظیر عربستان سعودی، کویت و اردن طی سال‌های اخیر در مسیر بهبود رتبه خود حرکت کرده‌اند، ایران و تا حدودی ترکیه همچنان در سطوح بالای فساد باقی مانده‌اند.

این وضعیت پرسش مهمی را پیش روی پژوهش حاضر قرار می‌دهد: چرا با وجود اشتراکات تاریخی، فرهنگی و حتی اقتصادی، فساد در ایران و ترکیه بیشتر از کشورهایی چون عربستان، کویت و اردن است؟ به‌عبارت‌دیگر، چه عواملی موجب تفاوت در زمینه فساد در میان کشورهای مذکور شده است؟

۲. پیشینه پژوهش

بررسی تجربی فساد به‌ویژه از دهه ۱۹۹۰ به بعد، با گسترش شاخص‌های بین‌المللی نظیر شاخص ادراک فساد (CPI) و شاخص‌های حکمرانی بانک جهان (WGI) رشد چشمگیری یافته است. بخش عمده‌ای از این تحقیقات کوشیده‌اند تا علل ساختاری، نهادی و فرهنگی فساد را با استفاده از داده‌های تطبیقی توضیح دهند.

در مطالعه میان‌کشوری «علل فساد» اثر دنیل تریسمن (۲۰۰۰) فساد به‌عنوان پدیده‌ای چندبعدی با ریشه‌های تاریخی، فرهنگی، اقتصادی و نهادی بررسی شده است. یافته‌های پژوهش وی نشان می‌دهد که توسعه اقتصادی مهم‌ترین عامل کاهش فساد است، زیرا

کشورهایی که از نظر اقتصادی پیشرفته‌ترند، دارای نهادهای دموکراتیک و اداری کارآمدتر، بوروکراسی شفاف‌تر و نظارت عمومی مؤثرتری هستند. در مقابل، عقب‌ماندگی اقتصادی، فقر و بوروکراسی سنگین از عوامل افزایش‌دهنده فساد محسوب می‌شوند. به عقیده وی، تجربه طولانی دموکراسی نقش مهمی در کنترل فساد دارد؛ اگرچه صرف وجود دموکراسی کافی نیست. همچنین، میراث حقوقی و تاریخی کشورها بر میزان فساد تأثیرگذار است. از نظر فرهنگی، جوامعی با سنت پروتستانی معمولاً فساد کمتری دارند، در حالی که در کشورهایی با مذاهب سلسله‌مراتبی‌تر مانند کاتولیک، ارتدوکس یا اسلامی، به دلیل تأکید بر اقتدار و روابط شخصی، زمینه فساد بیشتر است. در بعد ساختاری، نظام‌های فدرال معمولاً فاسدتر از نظام‌های متمرکزند. تریسمن همچنین نشان می‌دهد که وابستگی به منابع طبیعی (نظیر نفت و فلزات) و مداخله گسترده دولت در اقتصاد از مهم‌ترین عوامل ساختاری افزایش فساد است.

فورسون و همکارانش (۲۰۱۶) در مقاله «فساد: شواهدی از کشورهای جنوب صحرای آفریقا» به بررسی دلایل و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و تداوم فساد در کشورهای جنوب صحرای آفریقا پرداخته‌اند. در این اثر، نویسندگان فساد را در قالب مدل هزینه-فایده تبیین کرده‌اند؛ یعنی افراد زمانی دست به فساد می‌زنند که منافع بالقوه آن بیشتر از هزینه‌های مورد انتظار باشد. یافته‌های آن‌ها نشان می‌دهد که کیفیت نهادی مهم‌ترین عامل مؤثر در کاهش یا افزایش فساد شناخته شده است. کشورهای با نهادهای قوی و پاسخگو سطح فساد پایین‌تری دارند؛ کمک‌های خارجی تأثیر دوگانه دارند؛ در بسیاری از موارد به‌جای کاهش فساد، به دلیل وابستگی و ضعف نظارت، آن را تشدید می‌کنند؛ آزادی رسانه‌ها رابطه منفی با فساد دارد؛ یعنی هرچه رسانه‌ها آزادتر باشند، شفافیت و پاسخگویی بیشتر می‌شود و فساد کاهش می‌یابد؛ و دستمزد پایین کارکنان دولتی و بوروکراسی ناکارآمد، انگیزه رفتارهای فاسد را افزایش می‌دهد.

در ایران، بیشتر پژوهش‌ها، فساد را ناشی از ترکیب عوامل اقتصادی رانتی، ضعف شفافیت، تمرکز قدرت و ناکارآمدی نظارت دانسته‌اند. راغفر (۱۳۸۷) در پژوهش خود تحت عنوان «اقتصاد سیاسی فساد» با رویکردی تجربی، به بررسی تعامل میان سه متغیر کلان فقر، نابرابری و فساد در جوامع، به‌ویژه کشورهای درحال توسعه پرداخته است. وی با بهره‌گیری از داده‌های بین‌المللی نشان می‌دهد که فساد نه تنها موجب کاهش رشد اقتصادی و سرمایه‌گذاری می‌شود بلکه از طریق تضعیف نهادها و توزیع ناعادلانه منابع، چرخه‌ای معیوب از فقر و نابرابری را بازتولید می‌کند. نتایج پژوهش وی بیانگر آن است که هرچه شکاف درآمدی در جامعه بیشتر و دولت از شفافیت و پاسخگویی کمتری برخوردار باشد، زمینه برای گسترش فساد اداری و سیاسی فراهم‌تر است.

جمالی اسکویی و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهش خود با رویکرد اقتصاد سیاسی به تحلیل عوامل شکل‌گیری و تداوم فساد اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران پرداخته‌اند. یافته‌های آن‌ها نشان می‌دهد که ساختار اقتصاد سیاسی رانتی، وابسته به درآمدهای نفتی و مداخله گسترده دولت در اقتصاد همراه با عدم شفافیت اداری و اقتصادی، از مهم‌ترین عوامل زمینه‌ساز فساد است. همچنین ضعف نظارتی، نبود گردش واقعی نخبگان، ابهام در قوانین و ضعف اراده سیاسی در مبارزه با فساد از جمله علل سیاسی مؤثر بر تشدید این پدیده به شمار می‌رود.

موسوی دوست (۱۳۹۸) مجموعه‌ای از علل فرهنگی، ساختاری و سیاسی فساد را در تحقیق خود استخراج کرده است. در مقاله او، در بعد فرهنگی، هنجارهای مبتنی بر روابط خویشاوندی، ضعف اخلاق حرفه‌ای و فرهنگ سازمانی ناکارآمد از عوامل مهم بروز فساد معرفی شده‌اند. از منظر ساختاری، ابهام قوانین، تعدد و تعارض مقررات، ضعف کنترل‌های اداری، انحصار و ناکارآمدی مدیریتی، محیطی فراهم می‌سازد که در آن فساد به رفتار عقلانی تبدیل می‌شود. در بعد سیاسی، پژوهش بر ضعف حاکمیت قانون، نفوذ گروه‌های ذی‌نفوذ، نبود مجازات بازدارنده و بی‌ثباتی مدیریتی تأکید دارد.

فطرس و همکاران (۱۳۹۲) در بررسی رابطه تراکم جمعیت و فساد، نشان داده‌اند که رابطه بین تراکم جمعیت (یا اندازه کشور) و فساد، خطی و یکنواخت نیست بلکه به‌طور معناداری به سطح دموکراسی وابسته است. در کشورهایی با سطح بالای دموکراسی، افزایش تراکم جمعیت می‌تواند به کاهش فساد منجر شود، زیرا نهادهای پاسخگو، شفافیت و نظارت عمومی، کارآمدتر عمل می‌کنند. در مقابل، در کشورهایی با سطح پایین دموکراسی، افزایش تراکم جمعیت با افزایش فساد همراه است.

غروی و همکاران (۱۳۹۶) با تکیه بر نظریه انتخاب عمومی توضیح داده‌اند که فساد زمانی افزایش می‌یابد که «منافع انتظاری فساد» بیش از «هزینه‌های انتظاری آن» باشد. در این چارچوب، عواملی نظیر اندازه بزرگ دولت، رانت طبیعی، ضعف پاسخگویی سیاسی، بی‌ثباتی سیاسی، انحصار اداری، ضعف کیفیت نهادهای نظارتی و تورم هزینه ارتکاب فساد را کاهش می‌دهد و زمینه بروز آن را فراهم می‌کند.

اما تفاوت اصلی این مقاله با مطالعات پیشین، در سطح تحلیل، منطق تبیین و نتیجه‌گیری علی نهفته است. در حالی که اغلب پژوهش‌های پیشین (مانند ترسیمن، راغفر، اسکویی، موسوی‌دوست و دیگران) فساد را پدیده‌ای چند علتی می‌دانند و مجموعه‌ای از عوامل اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و نهادی را به‌صورت همزمان و غالباً هم‌عرض در تبیین آن به کار می‌گیرند، مقاله حاضر با بهره‌گیری از روش تطبیقی تاریخی و منطق اختلاف میل می‌کوشد از میان این عوامل، علت متمایزکننده و تعیین‌کننده تفاوت سطح فساد را شناسایی کند. نتیجه این رویکرد آن است که برخلاف بسیاری از مطالعات که بر رانت نفتی، تمرکز قدرت یا عوامل فرهنگی تأکید دارند، این مقاله نشان می‌دهد که این عوامل در هردو گروه کشورهای با فساد بالا و پایین حضور دارد و بنابراین به‌تنهایی تبیین‌کننده نیست.

۳. تدقیق مفهومی و چارچوب نظری

فساد به‌طور کلی به معنای سوءاستفاده از قدرت عمومی برای منافع شخصی تعریف می‌شود. این تعریف شامل فساد اداری، سیاسی، اقتصادی و مالی است. به عبارت دیگر، فساد به معنای سوءاستفاده از منابع عمومی و دولتی در راستای اهداف فردی به‌صورت غیرقانونی است (عشایری و جهان‌پرور، ۱۴۰۲: ۳۷۵). سازمان شفافیت بین‌الملل نیز فساد را این‌گونه تعریف کرده است: فساد عبارت است از استفاده سوء از قدرت عمومی برای منافع شخصی، شامل رشوه، اختلاس، سوءاستفاده از منابع عمومی و تبانی اداری-سیاسی. در این تحقیق، فساد به‌صورت زیر با شاخص‌های بین‌المللی اندازه‌گیری می‌شود که قابلیت مقایسه بین کشورها را دارد:

جدول ۱. عملیاتی‌سازی متغیر فساد و منابع داده‌های مورد استفاده

توضیح	منبع داده	شاخص / معیار	بعد
شاخصی از ۰ تا ۱۰۰ عدد پایین‌تر، نشان‌دهنده فساد بیشتر	Transparency International (2005–2024)	شاخص ادراک فساد (Corruption Perceptions Index - CPI)	فساد اداری و سیاسی
از حدود ۲/۵- تا ۲/۵+ مقدار پایین‌تر، نشان‌دهنده فساد بیشتر	World Bank, Worldwide Governance Indicators (WGI, 2005–2024)	شاخص کنترل فساد (Control of Corruption)	فساد حکمرانی

توضیح اینکه شاخص CPI بیشتر جنبه ادراک عمومی و کارشناسی فساد را نشان می‌دهد و شاخص WGI جنبه عملکرد نهادی و کنترل فساد را می‌سنجد. ترکیب این دو شاخص امکان تحلیل دقیق‌تر را فراهم می‌کند. براساس داده‌های سازمان شفافیت بین‌الملل در سال ۲۰۲۴، میانگین کشورهای منطقه خاورمیانه در شاخص ادراک فساد ۳۹ (صفر = بسیار فاسد و ۱۰۰ = بسیار پاک) بوده است.

با همین معیار و داده‌ها، در این تحقیق کشورهای ایران و ترکیه، کشورهای با سطح بالای فساد و کشورهای عربستان، کویت و اردن، کشورهای با سطح پایین فساد شناخته شده‌اند.

اما علل فساد را می‌توان در مجموع در سه بعد نهادی-ساختاری، اقتصاد سیاسی و فرهنگی-اجتماعی از یکدیگر تفکیک کرد. در بعد نهادی-ساختاری، فساد حاصل ضعف و ناکارآمدی نهادهای رسمی و غیررسمی در مهار رفتارهای فرصت‌طلبانه تلقی می‌شود. به باور نورث (۱۹۹۰) و لاپورتا و همکاران (۱۹۹۹)، نهادهای ضعیف قادر به تنظیم روابط و محدودسازی رفتارهای غیراخلاقی یا غیرقانونی نیستند؛ در نتیجه، بستر لازم برای فساد فراهم می‌شود. عجم‌وگلو و رایینسون (۲۰۱۲) در نظریه «نهادهای استخراجی و انحصاری» بیان می‌کنند که تمرکز قدرت و منابع در دستان گروهی محدود، انگیزه‌های فساد را تقویت می‌کند. از دیدگاه میگدال (۱۹۸۸) و زکریا (۱۹۹۷)، ضعف ظرفیت دولت در کنترل گروه‌های اجتماعی و اقتصادی، زمینه‌ساز شکل‌گیری فساد در سطوح مختلف حکمرانی است. هندس (۱۹۹۱) نیز با تبیین مفهوم پاتریمونیالیسم و نئوپاتریمونیالیسم نشان می‌دهد که در نظام‌های مبتنی بر وفاداری شخصی، مرز میان حوزه عمومی و خصوصی تضعیف و وفاداری جایگزین قانون می‌شود. در نهایت، گزارش‌های بانک جهانی (World Bank, 2023) بر اهمیت حکمرانی خوب، شفافیت و پاسخگویی تأکید دارد؛ فقدان این مؤلفه‌ها موجب گسترش فساد اداری و سیاسی می‌شود. بنابراین، در بعد نهادی-ساختاری، علل اصلی فساد شامل ضعف نهادها، نهادهای استخراجی، دولت ضعیف، پاتریمونیالیسم و فقدان حکمرانی خوب است.

در بعد اقتصاد سیاسی، فساد به‌عنوان پیامد تعامل میان ساخت قدرت و ساخت اقتصادی تبیین می‌شود. تولوک (۱۹۶۵) و کروگر (۱۹۷۴) با طرح مفهوم رانت‌جویی، نشان می‌دهند که تمرکز اقتصادی و انحصار در دست گروه‌های خاص، انگیزه فساد و سوءاستفاده از منابع عمومی را افزایش می‌دهد. در نظریه دولت رانتیر، مهدوی (۱۹۷۰)، ببلوی (۱۹۸۷) و لوچیانی (۱۹۸۹) بر این باورند که وابستگی دولت به درآمدهای نفتی، نیاز به اخذ مالیات و پاسخگویی در برابر جامعه را کاهش داده و منجر به شکل‌گیری فساد ساختاری می‌شود. رز-آکرم (۱۹۷۸، ۱۹۹۹) و جانستون (۲۰۰۵) نیز تأکید دارند که تمرکز قدرت سیاسی و ضعف نظام‌های نظارتی، بستر فساد را تقویت می‌کند. همچنین، کارل (۱۹۹۷) و رأس (۲۰۰۱) با بررسی اقتصادهای رانتی معتقدند که منابع طبیعی در چنین ساختارهایی، به‌جای ارتقای توسعه عمومی، صرف حفظ وفاداری سیاسی و تثبیت قدرت حاکمان می‌شود. در مجموع، مهم‌ترین علل فساد در بعد اقتصاد سیاسی عبارت‌اند از رانت‌جویی، دولت رانتیر، تمرکز قدرت و توزیع انحصاری منابع اقتصادی.

در بعد فرهنگی-اجتماعی، فساد در پیوند با ارزش‌ها، نگرش‌ها و هنجارهای اجتماعی بررسی می‌شود. پاتنام (۱۹۹۳) و فوکویاما (۱۹۹۵) بر این باورند که سطح پایین سرمایه اجتماعی و فقدان اعتماد عمومی، هنجارهای همکاری و مسئولیت‌پذیری را تضعیف کرده و رفتارهای فسادآمیز را در جامعه مشروع می‌سازد (عباس‌زاده و همکاران، ۱۳۹۱). آلموند و وربا (۱۹۶۳) در نظریه فرهنگ سیاسی خود، نوعی فرهنگ سیاسی «تابع و غیرمشارکتی» را عامل ضعف نظارت مدنی بر قدرت و زمینه‌ساز فساد می‌دانند. هکتی (۲۰۱۳) نیز تأکید دارد که در جوامعی با ارزش‌های قوی خویشاوندی، روابط شخصی و قومی اغلب جایگزین قواعد رسمی و قانونی می‌شود. بنابراین، علل فرهنگی فساد شامل پایین بودن سرمایه اجتماعی، فرهنگ سیاسی تابع، ارزش‌های خویشاوندی و اخلاقی است. با تلفیق سه بعد نهادی، اقتصاد-سیاسی و فرهنگی-اجتماعی فساد، در این تحقیق متغیرهای مستقل (علل فساد) عبارت‌اند از: ۱) بعد نهادی: کیفیت پایین نهادها، ضعف پاسخگویی و شفافیت دولت، عدم حاکمیت قانون؛ ۲) بعد اقتصاد-سیاسی: رانت دولتی و وابستگی به منابع طبیعی، تمرکز قدرت سیاسی، مداخله دولت در اقتصاد و ۳) بعد فرهنگی-اجتماعی: سرمایه اجتماعی پایین، فرهنگ سیاسی تابع و خویشاوندمحور

بدین ترتیب می‌توان گفت که تفاوت سطح فساد میان ایران و ترکیه با عربستان سعودی، کویت و اردن ناشی از تفاوت در کیفیت نهادهای حکمرانی، میزان رانت منابع طبیعی، درجه تمرکز قدرت سیاسی، سطح سرمایه اجتماعی، میزان پاسخگویی و شفافیت دولت، استقرار حاکمیت قانون، میزان مداخله دولت در اقتصاد و غلبه فرهنگ سیاسی تابع و خویشاوندی محور است؛ به گونه‌ای که ضعف نهادهای حکمرانی، تمرکز بیشتر قدرت، پاسخگویی و شفافیت کمتر، حاکمیت قانون ضعیف‌تر، مداخله گسترده‌تر دولت در اقتصاد و غلبه روابط خاص گرایانه و خویشاوندی، زمینه‌ساز افزایش فساد در ایران و ترکیه نسبت به عربستان سعودی، کویت و اردن شده است.

۴. روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش این مقاله، تطبیقی-تاریخی است و منطق تحلیلی آن مبتنی بر اختلاف میل است که بر مقایسه کشورهای با سطوح متفاوت فساد تمرکز دارد. پنج کشور به عنوان جامعه مقایسه انتخاب شدند؛ داده‌ها از منابع معتبر بین‌المللی، شامل بانک جهانی، سازمان شفافیت بین‌الملل، پیمایش ارزش‌های جهانی، خانه آزادی و... استخراج شده‌اند.

۵. یافته‌های پژوهش

یافته‌های حاصل از تحلیل تطبیقی-تاریخی نشان می‌دهد که توزیع و بازتولید فساد در کشورهای مورد مطالعه، بیش از هر چیز تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل ساختاری و زمینه‌ای قرار دارد. بر این اساس، در این بخش ابتدا این عوامل در قالب مؤلفه‌های اصلی مورد بررسی قرار می‌گیرند و سپس با تکیه بر مقایسه کشورهای منتخب و جدول اختلاف میل، الگوهای تمایز و اشتراک میان آن‌ها تحلیل می‌شود.

۵-۱. عوامل ساختاری و زمینه‌ای فساد

کیفیت نهادها: ایران در شاخص‌های نهادی همواره در زمره پایین‌ترین کشورهای منطقه بوده است. طبق داده‌های بانک جهانی در سال ۲۰۲۳ امتیاز ایران در شاخص اثربخشی دولت، برابر با ۰/۸۵- بوده است و در شاخص پاسخگویی نیز امتیاز ۱/۴۷- را کسب کرده است. نهادهای رسمی در ایران در عمل در مقابل نهادهای غیررسمی قدرتمندی مانند شبکه‌های خویشاوندی، مذهبی و وابسته به ساختارهای نظامی، ضعیف شده‌اند و این ناهماهنگی نهادی فساد را به یک پدیده ساختاری بدل کرده است (مؤمنی، ۱۴۰۴). علاوه بر این، نهادهای مبارزه با فساد در ایران عموماً در مرحله پیشگیرانه و سیاست‌گذارانه باقی مانده‌اند و ورود به مراحل عمده مبارزه با فساد کمتر مورد توجه قرار گرفته است. اگرچه نهادهایی نظیر دیوان محاسبات کشور و سازمان بازرسی کل کشور بنا بر اصول قانون اساسی ایران نقش مهمی در نظارت مالی و اداری و کنترل فساد دارند، اما پژوهش‌ها نشان می‌دهد که به دلیل چالش‌های قانونی، ابهام در اختیارات، موازی‌کاری نهادها و نبود یک راهبرد ملی هماهنگ، این نهادها نتوانسته‌اند در سطح مطلوب به ایفای وظیفه خود بپردازند (ابراهیمیان و میناپور، ۱۴۰۱: ۴۱۵). همچنین تحلیل‌های تطبیقی و گزارش‌های موجود بر وجود ناهماهنگی نهادی و فقدان یک راهبرد ملی نظارتی یکپارچه تأکید دارد؛ همپوشانی وظایف بین نهادهای نظارتی، خلأهای قانونی و نبود هماهنگی میان قوای متعدد باعث شده است که حتی نهادهایی که رسماً مأموریت نظارتی دارند، نتوانند اثربخشی لازم را در مبارزه با فساد به دست آورند (زارعیان جهرمی، ۱۴۰۳).

در ترکیه در دو دهه نخست قرن بیست و یک، اصلاحات نهادی ناشی از روند همگرایی با اتحادیه اروپا کیفیت برخی سازوکارهای حکمرانی را در ترکیه بهبود بخشید، اما پس از ۲۰۱۶-۲۰۱۷ و تمرکز فزاینده قدرت در قوه مجریه، شاخص‌های کیفی نهادی دوباره تنزل

یافت. براساس آخرین گزارش بانک جهانی در سال ۲۰۲۳ مقدار شاخص اثربخشی دولت ترکیه حول ۰/۲۵- گزارش شده است که نشانه افت نسبت به وضعیت پیشین است و رتبه صدک اثربخشی نیز در محدوده پایین متوسط قرار دارد. «پاسخگویی» نیز در دهه اخیر با افت محسوس (۰/۷۵-) همراه بوده است. این روند را تحلیلگران و گزارش‌های خبری، به افزایش کنترل سیاسی بر قوه قضائیه و رسانه‌ها مرتبط دانسته‌اند که به کاهش پاسخگویی نهادی و افزایش ریسک فساد سیاسی انجامیده است (Akar & Demir, 2021). پژوهش دمیر (۲۰۲۰) نشان می‌دهد که در ترکیه، افزایش کنترل سیاسی بر رسانه‌ها و قوه قضائیه، موجب کاهش پاسخگویی نهادی و افزایش فساد سیاسی شده است. خلاصه اینکه در ترکیه تمرکز قدرت و کاهش استقلال دستگاه قضایی و رسانه‌ها اثر مستقیم بر کارکرد نظارت عمومی و داخلی گذاشته است؛ در نتیجه فضای نظارتی تضعیف شده و ظرفیت پیشگیری و پیگیری فساد کاهش یافته است.

اما عربستان در سال‌های اخیر تحت چارچوب برنامه چشم‌انداز ۲۰۳۰ اصلاحات اقتصادی و نهادی گسترده‌ای را آغاز کرده که با سرمایه‌گذاری‌های دولتی و بازسازی ساختارهای مدیریتی همراه بوده است. این اقدامات باعث تقویت محسوس اثربخشی دولت و برخی شاخص‌های حکمرانی شده‌اند؛ برای مثال، مقدار اثربخشی دولت و شاخص «حاکمیت قانون» برای سال ۲۰۲۳ به ترتیب در بازه مثبت و چشمگیر گزارش شده‌اند. اما شاخص «پاسخگویی» (آزادی‌های مدنی و سیاسی) همچنان در سطوح پایین باقی مانده است، و این نشان‌دهنده این است که به‌رغم بهبود ظرفیت اجرایی و بوروکراتیک، فضای سیاسی باز و پاسخگو شکل نگرفته است. تحلیل‌ها این الگو را «اقتدارگرایی کارآمد» توصیف می‌کنند؛ یعنی کارآمدی اجرایی بالاتر همراه با محدودیت در پاسخگویی سیاسی. براساس گزارش بانک جهانی، اثربخشی دولت ۰/۵۰ و پاسخگویی ۱/۰۰- بوده است.

به‌رغم نبود دموکراسی رقابتی در عربستان، کارآمدی بوروکراسی و نظارت متمرکز بر نهادهای اقتصادی منجر به کنترل نسبی فساد شده است. به تعبیر محمد القحطانی (۲۰۲۲) اصلاحات نهادی در چارچوب اقتدارگرایی کارآمد، اگرچه پاسخگویی سیاسی را محدود کرده، اما کارآمدی اجرایی را تقویت کرده است. در مجموع شکل‌گیری نهادهای اجرایی قوی و تمرکز مدیریتی باعث شده فساد در سطوحی که متأثر از ضعف ظرفیت اجرایی است، کنترل شود، اما فقدان پاسخگویی و شفافیت سیاسی، خطر فساد ساختاری و تضعیف کنترل‌های افشاگرانه را حفظ می‌کند.

کشور کویت نظامی پارلمانی دارد که نسبت به برخی همسایگان خلیج فارس، ظرفیت‌های نظارتی پارلمانی و فضای رسانه‌ای نسبی‌ای را فراهم کرده است، اما شبکه‌های قبیله‌ای، وابستگی به درآمدهای نفتی و شکاف‌های نهادی، همچنان مانع کنترل کامل رانت‌ها هستند. بر پایه داده‌های WGI (۲۰۲۳) اثربخشی دولت کویت در محدوده نزدیک به میانگین منطقه قرار دارد و شاخص «پاسخگویی» نیز نسبتاً بهتر از برخی همسایگان، اگرچه دور از استانداردهای بالای جهانی گزارش شده‌اند. در کویت، اثربخشی دولت ۰/۳۵ و پاسخگویی ۰/۱۰ بوده است. الخطیب (۲۰۱۹) معتقد است نظام پارلمانی کویت تا حدی امکان نظارت بر قوه مجریه را فراهم کرده، اما شبکه‌های قبیله‌ای و رانت‌های نفتی موجب تداوم فساد اقتصادی شده‌اند. باین‌حال، شفافیت نسبی رسانه‌ای در این کشور بالاتر از میانگین منطقه است.

اردن نیز طی دو دهه اخیر اصلاحات اداری و نهادی تدریجی‌ای انجام داده است که بهبودهایی در کارایی بخش عمومی و شفافیت‌های رویه‌ای به همراه داشته است. در ۲۰۲۳، اثربخشی دولت اردن حدود ۰/۳۹+ (به‌عنوان یک مقدار مثبت و ارتقا نسبت به برخی سال‌های قبل) گزارش شده و شاخص «حاکمیت قانون» نیز در محدوده مثبت میانه قرار دارد؛ اما «پاسخگویی» کماکان منفی (۰/۴۰-) است و نشان‌دهنده محدودیت‌های سیاسی و فضای مدنی تحت فشار. مؤسسات بین‌المللی و بانک جهانی نیز برنامه‌ها و وام‌های حمایتی را با هدف تقویت کارایی نهادهای اجتماعی و خدمات عمومی برای اردن فراهم کرده‌اند، که خود بیانگر تمرکز بر

بهبود ظرفیت نهادی است. مصطفی و قاسم (۲۰۲۰) نشان می‌دهند که «اصلاحات تدریجی نهادهای اداری اردن در دو دهه اخیر، منجر به افزایش شفافیت در استخدام‌های دولتی و کاهش فساد خرد شده است. با این حال، محدودیت‌های سیاسی مانع شکل‌گیری پاسخگویی کامل است.

در مجموع، همان‌طور که در جدول ۲ می‌توان ملاحظه کرد، می‌توان گفت وضعیت کشورهای عربستان، کویت و اردن در شاخص اثربخش دولت بهتر از ایران و بالاتر از میانگین خاورمیانه بوده است.

جدول ۲. مقایسه وضعیت کشورهای مورد بررسی در سازه نهادی

کشور	میانگین شاخص نهادی	رتبه نسبی	وضعیت نهادی
ایران	-۱/۰۹	۵	بسیار ضعیف
ترکیه	-۰/۳۵	۴	نسبتاً ضعیف
اردن	-۰/۰۵	۳	متوسط
کویت	+۰/۲۳	۲	خوب
عربستان	+۰/۳۰	۱	نسبتاً قوی

رانت منابع طبیعی: در سال ۲۰۲۳ درصد رانت منابع طبیعی از تولید ناخالص داخلی در ایران در خوشبینانه‌ترین حالت، ۱۶ درصد بوده است. ایران به شدت به درآمد نفت وابسته است و نفت و گاز بخش مهمی از درآمد دولت را تشکیل می‌دهند. بر اساس گزارش وزارت صمت، آمار سهم نفت از بودجه در ایران نشان می‌دهد که در اولین سال ثبت این آمار، سهم نفت از بودجه ۳۲/۸ درصد بوده است و در سال ۱۳۹۹ سهم نفت از بودجه به ۱۰ درصد کاهش یافت. طبق این آمار سهم نفت از بودجه در ایران پس از سال ۱۳۹۹ مجدداً افزایش پیدا کرد، به طوری که در سال ۱۴۰۱ به ۳۴/۷ درصد از بودجه کشور رسید. مطابق همین آمار، میزان درآمد نفتی و وابستگی بودجه به فروش نفت در سال ۱۴۰۳ حدود ۲۳/۷ درصد شده است. درآمدهای نفتی به دلیل موقعیت ایران به عنوان یکی از بزرگترین تولیدکنندگان نفت در جهان، نقش مهمی در تأمین منابع مالی دولت ایفا می‌کند. اما وابستگی بالا به این منبع طبیعی، در طول دهه‌ها، چالش و پیامدهای متعددی را برای ایران به همراه داشته است (آمارفکت، ۱۴۰۳).

رانت نفتی سبب شده است که دولت ایران کمتر متکی به مالیات شهروندان باشد و فشار عمومی برای پاسخگویی کاهش یابد. همان‌طور که نورث (۱۹۹۰) اشاره می‌کند، وابستگی دولت به رانت منابع طبیعی، موجب تضعیف نهادهای مستقل و بوروکراسی کارآمد می‌شود، چیزی که در ایران کاملاً مشهود است.

در مقابل، ترکیه وابستگی بسیار کمی به درآمد منابع طبیعی دارد و بخش عمده درآمد دولت از مالیات و سایر منابع غیرنفتی تأمین می‌شود. درصد رانت منابع طبیعی در ترکیه ۱ الی ۲ درصد بوده است. بر این اساس می‌توان گفت ترکیه به نسبت ایران وابستگی کمی به منابع طبیعی دارد.

در عربستان درصد رانت منابع طبیعی ۴۰ درصد از درآمد داخلی بوده است. در این کشور، بخش بزرگی از درآمد دولت از نفت و گاز تأمین می‌شود. با وجود اصلاحات نهادی، رانت عظیم منابع طبیعی هنوز یک ریسک بالقوه برای فساد است. به همین دلیل، دولت سعودی برای کنترل فساد و مشروعیت، تمرکز شدید بر نظارت و اجرای قوانین ضد فساد دارد (Al-Qahtani, 2022).

اقتصاد کویت نیز همانند عربستان، به شدت نفتی است و بخش اعظم درآمد دولت از صادرات نفت تأمین می‌شود. این کشور نفت‌خیز است و اقتصاد و بودجه دولت عمدتاً به صادرات نفت وابسته است. استفاده از منابع نفتی در بودجه و برنامه‌ریزی دولتی نقش مرکزی دارد. درصد رانت منابع طبیعی در کویت، در سال ۲۰۲۳، ۴۵ درصد بوده است. اما اردن وابستگی کمی به منابع طبیعی دارد و منابع معدنی و انرژی تنها بخش کوچکی از درآمد دولت را تشکیل می‌دهد. درصد رانت منابع طبیعی در اردن از GDP در سال ۲۰۲۳ بین ۲ الی ۳ درصد بوده است.

جدول ۳. مقایسه وضعیت کشورهای مورد بررسی در شاخص رانت منابع طبیعی

کشور	درصد رانت منابع طبیعی از GDP	سطح وابستگی (نسبت به میانگین خاورمیانه)
ایران	۱۶	بالا
ترکیه	۱-۲	پایین
عربستان	۴۰	بسیار بالا
کویت	۴۵	بسیار بالا
اردن	۲-۳	پایین

تمرکز قدرت سیاسی: مقایسه کشورهای مورد مطالعه نشان می‌دهد که تمرکز قدرت سیاسی در درجات متفاوتی در همه کشورهای وجود دارد. عربستان سعودی بالاترین سطح تمرکز قدرت را داراست و ایران نیز از تمرکز قابل توجه قدرت در نهادهای سیاسی برخوردار است. در ترکیه نیز، به‌ویژه پس از اصلاحات قانون اساسی سال ۲۰۱۷ اختیارات قوه مجریه افزایش یافته است. در مقابل، کویت و اردن اگرچه دارای برخی سازوکارهای توزیع قدرت هستند، اما همچنان با محدودیت‌هایی در زمینه رقابت سیاسی و نظارت نهادی مواجه‌اند؛ بنابراین، تمرکز قدرت سیاسی در هردو گروه کشورهای دارای فساد بالا و پایین مشاهده می‌شود؛ اگرچه وضعیت کویت در مقایسه با مقدار میانگین منطقه‌ای بهتر از سایر کشورهای مورد بررسی است.

جدول ۴. مقایسه تمرکز قدرت سیاسی با میانگین منطقه‌ای

کشور	Polity2 Score	WGI Political Stability	وضعیت نسبت به میانگین منطقه
ایران	-۷	-۰/۴۵	پایین‌تر از میانگین منطقه؛ تمرکز قدرت بالا، نهادهای نظارتی محدود
ترکیه	+۲	-۰/۱۵	Polity2 بالاتر، WGI پایین‌تر از میانگین؛ دموکراسی محدود با تمرکز رو به افزایش
عربستان سعودی	-۱۰	۰/۶۰	Polity2 پایین‌تر، WGI بالاتر از میانگین؛ تمرکز بسیار بالا، تصمیم‌گیری متمرکز در سطح قصر
کویت	+۴	۰/۲۵	بالاتر از میانگین در هردو شاخص؛ تقسیم نسبی قدرت با مجلس فعال
اردن	-۲	۰/۱۵	Polity2 کمی پایین‌تر، WGI بالاتر از میانگین؛ تمرکز نسبی با اصلاحات نهادی تدریجی

اگر داده‌های خانه آزادی (شاخص حقوق سیاسی) را به جدول فوق اضافه کنیم، نتیجه بررسی به شکل جدول زیر خواهد بود. توضیح اینکه میانگین نمره منطقه خاورمیانه در شاخص حقوق سیاسی، برابر با ۲۰ بوده است.

جدول ۵. مقایسه وضعیت کشورهای مورد بررسی در زمینه تمرکز قدرت سیاسی با داده‌های خانه آزادی

کشور	Political Rights (Freedom House)	Polity2 / Political Stability	وضعیت کلی تمرکز قدرت	وضعیت نسبت به میانگین منطقه
ایران	۴ از ۴۰	-۰/۴۵	بسیار متمرکز	حقوق سیاسی بسیار پایین‌تر از میانگین، Polity2 پایین‌تر، تمرکز قدرت بالاتر از میانگین منطقه
ترکیه	۱۷ از ۴۰	-۰/۱۵	متمرکز رو به افزایش	حقوق سیاسی پایین‌تر، Polity2 کمی بالاتر از میانگین، تمرکز قدرت نزدیک میانگین منطقه، اما در حال افزایش
عربستان سعودی	(Not Free)	۰/۶۰	بسیار متمرکز	حقوق سیاسی پایین‌تر از میانگین، Polity2 پایین‌تر، WGI بالاتر از میانگین، تمرکز قدرت بسیار بالا
کویت	داده کامل موجود نیست	۰/۲۵	تقسیم نسبی قدرت	Polity2 و WGI بالاتر از میانگین منطقه، تمرکز قدرت کمتر از سایر کشورهای منطقه
اردن	۱۱ از ۴۰	۰/۱۵	متمرکز	حقوق سیاسی پایین‌تر از میانگین، Polity2 کمی پایین‌تر، WGI بالاتر از میانگین، تمرکز قدرت کمتر از ایران

سرمایه اجتماعی: مقایسه سطح سرمایه اجتماعی در کشورهای مورد بررسی نشان می‌دهد که الگوی روشنی میان میزان سرمایه اجتماعی و فساد وجود ندارد. ایران از نظر اعتماد عمومی، مشارکت مدنی و عضویت در تشکلهای داوطلبانه در سطح نسبتاً پایینی قرار دارد و ترکیه نیز پس از دوره‌ای از گسترش جامعه مدنی در دهه ۲۰۰۰ با کاهش اعتماد اجتماعی و محدودشدن فعالیت‌های مدنی مواجه شده است. در مقابل، عربستان سعودی از سطح بالای اعتماد به نهادهای حکومتی برخوردار است، هرچند این اعتماد عمدتاً از نوع عمودی بوده و جامعه مدنی مستقل در آن ضعیف است. کویت نیز به واسطه فعالیت پارلمان، انجمن‌های حرفه‌ای و سازمان‌های مدنی، از سرمایه اجتماعی نسبتاً بالاتری برخوردار است و اردن در جایگاهی میانی قرار دارد. با این حال، مقایسه تطبیقی کشورها نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی پایین صرفاً در کشورهای دارای فساد بالا مشاهده نمی‌شود و اشکال متفاوتی از ضعف سرمایه اجتماعی یا محدودیت مشارکت مدنی در کشورهای دارای فساد پایین نیز وجود دارد؛ بنابراین، سرمایه اجتماعی هرچند می‌تواند بر میزان کارآمدی نظارت اجتماعی و کنترل فساد تأثیرگذار باشد، اما مطابق منطق اختلاف میل قادر به تبیین تفاوت سطح فساد میان کشورهای مورد مطالعه نیست و بیشتر به عنوان یک عامل زمینه‌ای عمل می‌کند تا یک علت تعیین کننده.

پاسخگویی و شفافیت دولت: بررسی داده‌های بین‌المللی پاسخگویی و شفافیت دولت در کشورهای مورد مطالعه نشان می‌دهد که تفاوت‌هایی میان آن‌ها وجود دارد، اما این تفاوت‌ها به تنهایی قادر به تبیین الگوی فساد نیست. ایران در شاخص‌های شفافیت، دسترسی به اطلاعات و پاسخگویی عمومی با محدودیت‌های قابل توجهی مواجه است ولی ترکیه علی‌رغم اینکه در سال‌های اخیر کاهش محسوسی در شاخص‌های پاسخگویی سیاسی و آزادی رسانه‌ها را تجربه کرده است اما وضعیت بهتری نسبت به ایران و میانگین منطقه دارد. کویت به دلیل وجود پارلمان نسبتاً فعال و فضای رسانه‌ای بازتر از وضعیت مطلوب‌تری برخوردار است و اردن نیز در برخی حوزه‌های نظارت اداری و دسترسی عمومی به اطلاعات، عملکرد بهتری نشان می‌دهد. عربستان سعودی اگرچه در سال‌های اخیر اقداماتی برای افزایش شفافیت اداری و مبارزه با فساد انجام داده است، اما همچنان از محدودیت‌های جدی در زمینه پاسخگویی سیاسی و نظارت عمومی رنج می‌برد. از این رو، الگوی مشاهده شده نشان می‌دهد که سطوح مختلفی از ضعف پاسخگویی و شفافیت در هردو گروه کشورهای دارای فساد بالا و پایین وجود دارد و این متغیر به تنهایی نمی‌تواند علت اصلی تفاوت فساد میان کشورهای مورد بررسی باشد، هرچند می‌تواند در کنار سایر عوامل نهادی بر کارآمدی سازوکارهای کنترل فساد تأثیرگذار باشد.

جدول ۶. مقایسه وضعیت کشورهای مورد مطالعه در زمینه پاسخگویی و شفافیت

کشور	Voice & Accountability	Transparency Index	نسبت به میانگین منطقه	وضعیت کلی پاسخگویی و شفافیت
ایران	-۱/۵۳	۲۴/۱۰۰	پایین تر از میانگین	بسیار پایین؛ کنترل رسانه و عدم شفافیت مالی
ترکیه	-۰/۸۰	۴۳/۱۰۰	بالتر از میانگین	متوسط؛ تمرکز قدرت اما شفافیت مالی نسبی
عربستان سعودی	-۱/۳۰	۲۲/۱۰۰	پایین تر از میانگین	بسیار پایین؛ پاسخگویی سیاسی وجود ندارد
كويت	+۰/۱۵	۵۷/۱۰۰	بالتر از میانگین	بالا؛ پارلمان فعال و دسترسی نسبی به اطلاعات
اردن	-۰/۵۰	۴۶/۱۰۰	بالتر از میانگین	متوسط روبه بالا؛ اصلاحات تدریجی بودجه‌ای

حاکمیت قانون: بررسی وضعیت حاکمیت قانون در کشورهای مورد مطالعه نشان می‌دهد که این متغیر از قدرت تبیینی بیشتری نسبت به بسیاری از متغیرهای فرهنگی و اقتصاد سیاسی برخوردار است. ایران در شاخص‌های مرتبط با استقلال قضایی، پیش‌بینی‌پذیری اجرای قوانین، کنترل اعمال سلیقه‌ای قدرت و تضمین حقوق مالکیت با چالش‌های قابل توجهی مواجه است که زمینه را برای شکل‌گیری و تداوم رفتارهای فسادآلود فراهم می‌کند. ترکیه نیز اگرچه در دهه نخست قرن بیست و یکم اصلاحاتی در راستای تقویت حاکمیت قانون انجام داد، اما در سال‌های اخیر با کاهش استقلال نهادهای قضایی و افزایش مداخله سیاسی در فرایندهای حقوقی روبه‌رو شده است. در مقابل، کویت و اردن از ثبات حقوقی و اداری بیشتری برخوردارند و اگرچه با استانداردهای کشورهای توسعه‌یافته فاصله دارند، اما سازوکارهای قانونی آن‌ها از ظرفیت بیشتری برای محدود کردن سوءاستفاده از قدرت و پیگیری تخلفات برخوردار است.

عربستان سعودی در شاخص حاکمیت قانون بانک جهانی عدد ۰/۷۵- و در شاخص WJP امتیاز ۰/۴۱ را کسب کرده است. ساختار حقوقی این کشور مبتنی بر فقه شریعت اسلامی است، اما تفسیر و اجرای آن به‌طور گسترده در اختیار نهادهای مذهبی رسمی و خاندان حاکم قرار دارد. تمرکز قدرت سیاسی در خاندان سلطنتی و نبود نظام قضایی مستقل، موجب شده است که اجرای قانون تابع اراده حاکمیت و تصمیمات اداری باشد. شفافیت در فرایندهای قضایی پایین است و پاسخگویی نهادهای حقوقی در برابر شهروندان محدود باقی مانده است. در چنین ساختاری، اصل بنیادین حاکمیت قانون که بر برابری همگان در برابر قانون تأکید دارد، تحقق نمی‌یابد. پیامد آن، افزایش ریسک حقوقی برای فعالان اقتصادی و تداوم زمینه‌های فساد اداری و سیاسی است؛ بنابراین، علی‌رغم پیشرفت‌هایی در زمینه کارآمدی اداری، عربستان هنوز از منظر حاکمیت قانون در سطحی پایین‌تر از میانگین منطقه قرار دارد.

در مجموع می‌توان گفت که کشورهای ایران، ترکیه و عربستان سعودی وضعیت قابل قبول یا مطلوبی در حاکمیت قانون ندارند و از میانگین منطقه عقب‌ترند. در مقابل، کویت و اردن وضعیت بهتری دارند؛ به‌ویژه کویت که احتمالاً از بسیاری از همسایگان جلوتر است.

جدول ۷. بررسی وضعیت کشورهای مورد بررسی، براساس داده‌های حاکمیت قانون

کشور	شاخص WGI: Rule of Law (2024)	شاخص WJP (2024, 0-1)	توضیح	مقایسه با میانگین منطقه
ایران	-۱/۰۵	۰/۳۶	نظام قضایی وابسته به قدرت سیاسی، ضعف در تضمین حقوق مالکیت	بدتر
ترکیه	-۰/۵۵	۰/۴۲	استقلال قضایی کاهش یافته است، بازداشت‌های سیاسی و فشار بر وکلا گزارش شده است	بدتر
عربستان سعودی	-۰/۷۵	۰/۴۱	نظام حقوقی شرعی با تمرکز قدرت در خاندان حاکم، شفافیت پایین در اجرای قانون	بدتر
کویت	۰/۱۰	۰/۵۷	نظام قضایی نسبتاً مستقل، وجود نهادهای نظارتی فعال تر نسبت به سایر کشورهای منطقه	بهتر
اردن	-۰/۱۵	۰/۵۰	اصلاحات محدود قضایی، اما نقوذ قدرت سیاسی در برخی نهادهای حقوقی باقی است	بهتر

مداخله دولت در اقتصاد: اقتصاد ایران از دهه‌های گذشته تا امروز به صورت ساختاری دولتی و شبه‌دولتی باقی مانده است. سهم بالای دولت از تولید ناخالص داخلی (حدود ۲۴ درصد) تنها بخشی از واقعیت را نشان می‌دهد؛ در عمل، بخش قابل‌توجهی از فعالیت‌های اقتصادی کشور در اختیار نهادهای عمومی غیردولتی، بنیادها، شرکت‌های وابسته به نهادهای نظامی و سازمان‌های وابسته به حاکمیت است. کنترل شدید بر نرخ ارز، قیمت انرژی، سود بانکی و حتی مجوزهای تجاری سبب شده تا بخش خصوصی واقعی، فضای محدودی برای رقابت و رشد داشته باشد. این ساختار، به گفته داگلاس نورث، مصداق اقتصاد «رانت‌محور» است؛ جایی که دسترسی به منابع و امتیازات دولتی مهم‌تر از کارآفرینی و نوآوری است. در چنین محیطی، انگیزه‌های قوی برای فساد اداری، تبانی در قراردادهای و تخصیص رانتی اعتبارات شکل می‌گیرد. به همین دلیل، ایران در شاخص آزادی اقتصادی (بنیاد هریتیج، ۲۰۲۴) با نمره ۴۲/۱ در میان کشورهایی با بیشترین مداخله دولت در جهان قرار دارد. در مقایسه با میانگین منطقه خاورمیانه (۵۷/۰) اقتصاد ایران بسیار مداخله‌گرتر از میانگین منطقه است.

اقتصاد ترکیه در دهه ۲۰۰۰ شاهد موجی از اصلاحات بازارمحور و خصوصی‌سازی بود، اما پس از بحران ارزی و مالی ۲۰۱۸، مسیر به‌طور محسوسی تغییر کرد. دولت ترکیه کنترل شدیدی بر نرخ ارز، سیاست‌های پولی و بازار سرمایه اعمال کرد و بانک مرکزی استقلال خود را از دست داد. با افزایش نقش دولت در تأمین مالی بانک‌ها، تثبیت نرخ بهره و اعمال سیاست‌های حمایتی از بنگاه‌های نزدیک به دولت، مداخله‌گری اقتصادی به سطح بالایی رسید. روند خصوصی‌سازی متوقف یا کند شد و برخی از شرکت‌های استراتژیک مجدداً در اختیار دولت قرار گرفت. این شرایط، شفافیت اقتصادی را کاهش داده و زمینه‌ساز شکل‌گیری رانت و فساد در حوزه‌های عمرانی، بانکی و ارزی شده است. در شاخص آزادی اقتصادی، ترکیه با نمره ۵۶/۷ از ۱۰۰، در رده‌ای پایین‌تر از میانگین منطقه قرار دارد. از نظر سهم مخارج دولت از GDP (حدود ۳۴ درصد) ترکیه نیز از میانگین منطقه‌ای بالاتر است، که نشان‌دهنده اقتصادی نسبتاً مداخله‌گرتر از میانگین خاورمیانه است.

عربستان طی سال‌های اخیر با اجرای برنامه «چشم‌انداز ۲۰۳۰» کوشیده تا از وابستگی به نفت بکاهد و بخش خصوصی را تقویت کند. با این حال، ساختار اقتصادی کشور همچنان متکی بر مالکیت دولت بر شرکت‌های بزرگ (به‌ویژه آرامکو) و کنترل مرکزی بر منابع نفتی و سرمایه‌گذاری‌ها است. اگرچه شاخص آزادی اقتصادی در این کشور (۶۱/۵) نسبت به ایران و ترکیه وضعیت بهتری دارد، اما

نظام اقتصادی هنوز زیر سایه نهادهای عمومی و سلطنتی عمل می‌کند. سهم دولت از GDP حدود ۳۰ درصد است و نهادهای تصمیم‌گیر اقتصادی مانند صندوق سرمایه‌گذاری عمومی (PIF) مستقیماً زیر نظر دولت فعالیت دارند. به‌طور کلی، عربستان در مسیر آزادسازی تدریجی قرار دارد، ولی هنوز در مرحله گذار است. بنابراین، میزان مداخله دولت نزدیک به میانگین خاورمیانه ارزیابی می‌شود؛ نه کاملاً دولتی، نه کاملاً بازارمحور.

کویت از نظر ساختار اقتصادی، یکی از کشورهای با ثبات مالی بالا در منطقه است، اما اقتصاد آن همچنان بر پایه درآمدهای نفتی و یارانه‌های دولتی استوار است. با وجود شاخص نسبتاً مطلوب آزادی اقتصادی (۶۲،۳) دولت همچنان در تخصیص منابع، اعطای قراردادهای بزرگ و توزیع رانت‌های نفتی نقش مهمی دارد. بخش خصوصی در حوزه‌هایی مانند خدمات و بازرگانی فعال است، ولی در صنایع کلیدی همچنان دولت و نهادهای عمومی مسلط‌اند. با این حال، کویت در مقایسه با همسایگان نفتی خود مقررات تجاری شفاف‌تر و نظام نظارتی فعال‌تری دارد. به دلیل همین ویژگی‌ها، اقتصاد کویت کمی غیرمداخله‌گراتر از میانگین خاورمیانه محسوب می‌شود، اما هنوز به سطح رقابت کامل بازار آزاد نرسیده است.

اردن یکی از کشورهایی است که از دهه ۲۰۱۰ برنامه‌های اصلاحات اقتصادی را با حمایت نهادهای بین‌المللی آغاز کرد. هدف این اصلاحات، کاهش اندازه دولت، کوچک‌سازی بوروکراسی، کاهش یارانه‌ها و جذب سرمایه‌گذاری خارجی بوده است. سهم مخارج دولت از GDP حدود ۲۸ درصد و شاخص آزادی اقتصادی آن ۶۳/۷ است؛ عددی بالاتر از میانگین خاورمیانه که نشان‌دهنده گام‌های مثبت برای آزادسازی اقتصادی است. هرچند بوروکراسی و مقررات‌گرایی هنوز در بخش‌هایی از اقتصاد پابرجاست، اما روند سیاستی کلی به سمت کاهش مداخله دولت و افزایش نقش بازار است. اردن از منظر حکمرانی اقتصادی، نمونه‌ای از کشورهایی است که در حال گذار به سمت نظامی نسبتاً غیرمداخله‌گراتر از میانگین منطقه است.

جدول ۸. وضعیت کشورهای مورد بررسی براساس داده‌های مداخله دولت در اقتصاد

کشور	شاخص آزادی اقتصادی (Heritage 2024)	سهم مخارج دولت از GDP	ویژگی‌های کلیدی مداخله دولت	مقایسه با میانگین خاورمیانه
ایران	۴۲/۱ (رتبه: ۱۷۲ از ۱۸۴)	حدود ۲۴ درصد	مالکیت گسترده دولت و نهادهای شبه‌دولتی، قیمت‌گذاری دولتی در انرژی و ارز	مداخله‌گر
ترکیه	۵۶/۷ (رتبه: ۱۰۸)	حدود ۳۴ درصد	سیاست‌های مداخله‌گرایانه پس از بحران ارزی، کنترل نرخ بهره و ارز به وسیله دولت	مداخله‌گر
عربستان سعودی	۶۱/۵ (رتبه: ۸۳)	حدود ۳۰ درصد	اصلاحات اقتصادی در چارچوب «چشم‌انداز ۲۰۳۰»، اما همچنان دولت مالک اصلی شرکت‌های بزرگ نفتی است	مداخله‌گر
کویت	۶۲/۳ (رتبه: ۷۶)	حدود ۲۹ درصد	وابستگی بودجه به نفت، بخش خصوصی محدود اما مقررات تجاری نسبتاً شفاف	غیرمداخله‌گر
اردن	۶۳/۷ (رتبه: ۷۰)	حدود ۲۸ درصد	اقتصاد نیمه‌خصوصی، اصلاحات برای کاهش یارانه‌ها و کوچک‌سازی دولت در حال اجرا است	غیرمداخله‌گر

فرهنگ سیاسی تابع و خویشاوندمحور: بررسی فرهنگ سیاسی تابع و خویشاوندمحور نشان می‌دهد این علت در اغلب کشورهای مورد مطالعه حضور دارد، هرچند شدت آن متفاوت است. ایران و عربستان از بالاترین سطوح فرهنگ تابع و شبکه‌های خویشاوندی برخوردارند؛ ترکیه و کویت در سطح متوسط تا بالا قرار دارند و اردن نیز، اگرچه نشانه‌هایی از گذار به فرهنگ مشارکتی را

نشان می‌دهد، اما همچنان تحت تأثیر روابط محلی و خانوادگی است. از آنجا که این ویژگی‌ها در کشورهای با فساد بالا و پایین به‌طور همزمان مشاهده می‌شود، نمی‌توان آن را عامل تعیین‌کننده تفاوت فساد دانست.

جدول ۹. مقایسه فرهنگ سیاسی تابع و خویشاوندی محور در کشورهای مورد بررسی

کشور	شواهد پیمایشی (WVS/ArabBarometer)	شواهد ساختاری/کیفی (انتقال رانت از طریق شبکه)	درجه (نشانه)
ایران	گزارش‌های پیمایشی نشان‌دهنده شیوع استفاده از آشنا برای خدمات	وجود نهادهای شبه‌دولتی و شبکه‌های نفوذ	بالا
ترکیه	پیمایش‌ها: وجود حامی‌پروری محلی؛ کاهش مشارکت مدنی اخیر	شبکه‌های وفاداری حزبی بعد از ۲۰۱۶ تقویت شده‌اند	متوسط-بالا
عربستان	داده‌های پیمایشی محدود؛ مطالعات منطقه‌ای قوی	قوی بودن سازوکارهای خاندانی/قبیله‌ای در تخصیص منافع	بالا
کویت	شواهد پیمایشی محدود ولی گزارشات محلی نشان‌دهنده نفوذ خویشاوندی	پارلمان فعال اما نفوذ خاندان‌ها در انتصابات	متوسط-بالا
اردن	واسطه‌گری در برخی خدمات	اصلاحات محدود اما استمرار شبکه‌های محلی	متوسط

۵-۲. مقایسه کشورها و جدول اختلاف میل

منطق اختلاف میل بر این اصل استوار است که علت واقعی باید در کشورهایی که «پیامد» (فساد) دارند، حضور داشته باشد و در کشورهایی که پیامد ندارند (سطح پایین فساد)، غایب باشد. منظور از «حضور» (۱) این است که عامل علی در سطحی معنادار و مؤثر در کشور وجود دارد؛ و منظور از «غیاب» (صفر) نبود یا کم‌اهمیتی آن عامل است. در این تحقیق براساس داده‌های بین‌المللی، کشورهای ایران و ترکیه به‌عنوان کشورهای با سطح بالای فساد و کشورهای عربستان، کویت و اردن به‌عنوان کشورهای با سطح پایین فساد لحاظ شده و مقایسه شده‌اند.

جدول ۱۰. اختلاف میل؛ علل فساد در کشورهای خاورمیانه (صفر = غایب؛ ۱ = حاضر)

اردن	کویت	عربستان	ترکیه	ایران	سازه علی
۰	۰	۰	۱	۱	کیفیت نهادها (ضعف نهادی)
۰	۰	۱	۰	۱	پاسخگویی و شفافیت پایین دولت
۰	۰	۱	۱	۱	حاکمیت ضعیف قانون
۰	۱	۱	۰	۱	رانت منابع طبیعی (بالا)
۱	۰	۱	۱	۱	تمرکز قدرت سیاسی
۰	۰	۱	۱	۱	مداخله گسترده دولت در اقتصاد
۰	۰	۱	۱	۱	سرمایه اجتماعی پایین
۱	۱	۱	۱	۱	فرهنگ سیاسی تابع

تحلیل جدول اختلاف میل نشان می‌دهد که از میان هشت سازه علی بررسی شده در این پژوهش، تنها یک سازه توانایی آن را دارد که به‌طور کامل الگوی تفاوت فساد در پنج کشور مورد مطالعه را توضیح دهد. منطق اختلاف میل بر این اصل استوار است که اگر یک متغیر واقعاً علت یک پیامد باشد، باید در تمام مواردی که پیامد وجود دارد «حضور» داشته باشد و در تمام مواردی که پیامد وجود ندارد، «غیاب» داشته باشد. بر همین اساس، یافته‌های جدول روشن می‌سازد که تنها سازه‌ای که دقیقاً این الگو را رعایت می‌کند، «کیفیت نهادها» است.

در کشورهای دارای سطح بالای فساد (ایران و ترکیه)، ضعف نهادی به صورت مداوم و پایدار مشاهده می‌شود: بوروکراسی پراکنده و غیرکارآمد، ضعف ظرفیت نظارتی، اجرای نامنظم قانون، ناپایداری سیاستی و عدم انسجام ساختاری در نظام حکمرانی. در مقابل، در کشورهای دارای سطح پایین فساد (عربستان، کویت و اردن)، به رغم تفاوت در سطح توسعه، فرهنگ سیاسی یا ساختار قدرت، کیفیت نهادی در سطحی قرار دارد که امکان کنترل رفتارهای فسادآلود را فراهم می‌کند. این کشورها برخوردار از ساختارهای بوروکراتیک حرفه‌ای‌تر، انسجام اداری بیشتر و سازوکارهای نظارتی مؤثرتری هستند؛ حتی اگر نظام سیاسی آن‌ها متمرکز یا غیرپاسخگو باشد. بدین ترتیب، کیفیت نهادها تنها سازه‌ای است که کاملاً با الگوی اختلاف میل همخوانی دارد و عامل علی تفکیک‌کننده میان دو گروه کشورها محسوب می‌شود.

سایر متغیرهای علی -از جمله پاسخگویی و شفافیت دولت، حاکمیت قانون، مداخله دولت در اقتصاد، رانت منابع طبیعی، تمرکز قدرت سیاسی، سرمایه اجتماعی و فرهنگ سیاسی تابع- با وجود اهمیت نظری، در آزمون اختلاف میل نقش متمایزکننده نیافتند. علت آن است که حضور یا غیاب این متغیرها در کشورهای مختلف، الگوی منظم و هماهنگی با مقوله فساد نشان نمی‌دهد. برای مثال، عربستان به رغم برخورداری از رانت منابع طبیعی و مداخله گسترده دولت در اقتصاد، سطح پایین تری از فساد را تجربه می‌کند؛ و ترکیه با وجود ضعف شفافیت کمتر از ایران، در برخی شاخص‌ها عملکرد متفاوتی دارد. همچنین فرهنگ خویشاوندی و تمرکز قدرت در بیشتر کشورها مشترک است و در نتیجه نمی‌تواند توضیح‌دهنده تفاوت سطح فساد باشد.

به طور کلی، تفسیر جدول اختلاف میل نشان می‌دهد که فساد بیش از هر چیز، ریشه در ساختار نهادی دارد و کیفیت نهادهای حکمرانی -اعم از بوروکراسی، تنظیم‌گری، ظرفیت نظارت، سازوکارهای کنترل داخلی و ثبات اداری- عامل اصلی تمایز میان کشورهای با سطح بالای فساد و کشورهای با سطح پایین فساد است. این نتیجه نشان می‌دهد که حتی در حضور عوامل فرهنگی مشترک، یا حتی ساختارهای اقتصادی رانتی، نهادهای کارآمد می‌توانند رفتارهای فسادآلود را مهار کنند و برعکس، ضعف نهادی بستر اصلی گسترش فساد در دو کشور مورد مطالعه (ایران و ترکیه) است.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

هدف اصلی پژوهش حاضر، تبیین علل فساد در پنج کشور ایران، ترکیه، عربستان، کویت و اردن بود. این کشورها علی‌رغم تفاوت‌ها، از جهات بسیاری -از جمله قرارگرفتن در یک منطقه جغرافیایی، اشتراکات فرهنگی، ساختار اجتماعی و تجربه تاریخی تقریباً مشابه- با یکدیگر قابل‌مقایسه‌اند. پرسش محوری این بود که چرا فساد در ایران و ترکیه بیشتر از کشورهایی چون عربستان، کویت و اردن است؟ برای پاسخ به این پرسش، پژوهش با بهره‌گیری از روش تطبیقی تاریخی و پیروی از منطق اختلاف میل، هشت سازه علی را شناسایی و در قالب الگوی حضور/غیاب بررسی کرد.

مقایسه نظام‌مند کشورها نشان داد که از میان هشت عامل مطرح‌شده -کیفیت نهادهای حکمرانی، پاسخگویی و شفافیت دولت، حاکمیت قانون، رانت منابع طبیعی، تمرکز قدرت سیاسی، مداخله دولت در اقتصاد، سرمایه اجتماعی و فرهنگ سیاسی تابع و خویشاوندمحور- تنها یک سازه توانست تفاوت دو گروه کشورهای مورد بررسی را توضیح دهد: کیفیت نهادهای حکمرانی. این سازه در ایران و ترکیه به صورت «ضعف نهادی» حضور دارد و در کشورهای عربستان، کویت و اردن غایب است یا سطح آن به گونه‌ای است که به فساد ساختاری گسترده منجر نمی‌شود. براساس منطق میل، این الگوی حضور/غیاب نشان‌دهنده نقش تعیین‌کننده و تمایزبخش کیفیت نهادها در شکل‌گیری یا کنترل فساد است.

تحلیل‌ها نشان می‌دهد که کشورهای عربستان، کویت و اردن با وجود مواجهه با چالش‌هایی همچون اقتصاد رانتی، تمرکز قدرت یا روابط خویشاوندی، به دلیل برخورداری از ساختار نهادی باثبات‌تر، انسجام بیشتر در نظام اداری، قابلیت اجرای قانون، سلسله‌مراتب بوروکراتیک منظم و سیاست‌گذاری قابل پیش‌بینی‌تر، توانسته‌اند فساد را در سطح پایین‌تری نگه دارند. این امر بیانگر آن است که وجود رانت طبیعی یا تمرکز قدرت، به‌خودی‌خود منجر به فساد گسترده نمی‌شود مگر آنکه «کیفیت نهادی» نیز پایین باشد. بنابراین، برای درک تفاوت میان کشورهای مورد مطالعه، توجه به کیفیت نهادها ضروری است.

یافته‌های پژوهش حاضر ضمن تأیید کلی رویکردهای نهادگرایانه در تبیین فساد، به بازصورت‌بندی دقیق‌تری از مسئله دست می‌یابد. همان‌گونه که مطالعاتی چون ترسمن (۲۰۰۰)، فورسون و همکاران (۲۰۱۶) و راغفر (۱۳۸۷) بر اهمیت توسعه اقتصادی، پاسخگویی، شفافیت و کیفیت نهادها در مهار فساد تأکید کرده‌اند، نتایج این تحقیق نیز نقش محوری نهادها را تأیید می‌کند؛ اما درعین‌حال نشان می‌دهد که متغیرهایی نظیر رانت منابع طبیعی، تمرکز قدرت سیاسی، مداخله دولت در اقتصاد یا حتی فرهنگ خویشاوندی - که در بخش قابل‌توجهی از ادبیات به‌عنوان علل اصلی فساد معرفی شده‌اند - به‌تنهایی قادر به تبیین تفاوت سطح فساد میان کشورها نیستند.

در نهایت، این پژوهش نشان می‌دهد که کنترل فساد بدون بازسازی نهادی ممکن نیست. اقدامات مقطعی، برخوردهای قضایی موردی، یا تغییرات شکلی در قوانین نمی‌توانند به کاهش پایدار فساد بینجامند. تنها زمانی می‌توان انتظار داشت که فساد در کشور به‌صورت ساختاری کاهش یابد که ظرفیت نهادی دولت و کیفیت حکمرانی تقویت شود. ازاین‌رو، نتیجه نهایی مقاله بر اهمیت تعیین‌کننده نهادها تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که اصلاح نهادی، شرط لازم و غیرقابل جایگزین برای عبور از چرخه فساد است.

سپاسگزاری: مقاله از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «بررسی تطبیقی تاریخی علل فساد در کشورهای ایران، ترکیه، عربستان، کویت و اردن» پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، مستخرج شده است. بدین‌وسیله از گروه جامعه‌شناسی پژوهشکده تشکر می‌کنیم و همچنین قدردان عوامل نشریه «مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران» هستیم.

تعارض منافع: بنا بر اعلام نویسندگان، در این مقاله تعارض منافی وجود ندارد.

منابع

- ابراهیمیان، حجت‌اله، و میناپور، حمزه (۱۴۰۱). نقش دستگاه‌های نظارتی (سازمان بازرسی و دیوان محاسبات) در بازدارندگی از جرائم سازمان‌یافته و فردی در شهرداری تهران. *مجله مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه*، ۸(۳)، ۴۱۵-۴۳۴.
- راغفر، حسین (۱۳۸۷). اقتصاد سیاسی فساد. *فصلنامه مجلس و پژوهش*، ۴(۵۸)، ۹-۴۴.
- زارعیان جهرمی، علیرضا (۱۴۰۳). ناهماهنگی نهادی و چالش‌های حکمرانی نظارتی در ایران: تحلیلی تطبیقی. *فصلنامه پژوهش‌های راهبردی حکمرانی*، ۵(۱)، ۴۵-۷۴.
- صدری اسکویی، سید مهدی، دیزجی، منیره، و محمدزاده، پرویز (۱۴۰۲). بررسی رابطه فساد و سرمایه انسانی در کشورهای منتخب اسلامی. *فصلنامه مطالعات اقتصادی اسلامی*، ۱۵(۲)، ۲۳-۴۵.
- عباس‌زاده، محمد، علیزاده‌اقدم، محمدباقر، و اسلامی بناب، سیدرضا (۱۳۹۱). بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و انومی اجتماعی. *فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱(۱)، ۱۴۵-۱۷۲. <https://doi.org/10.22059/jisr.2012.36551>
- عشایری، طاه، و جهان‌پرور، طاهره (۱۴۰۲). مطالعه عوامل مؤثر بر وقوع فساد: فراترکیب پژوهش‌ها. *مجله مجلس و راهبرد*، ۳۰(۱۱۶)، ۳۷۵-۴۱۲.

کریمی، علیرضا، قادری، صلاح‌الدین، و همتی، بهزاد (۱۳۴۲). تحلیل زمینه‌های شکل‌گیری بسترهای فسادزا در شهرداری تهران. فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۱۸۷-۲۰۲، (۴۶)۲. <https://doi.org/10.22059/jisr.2023.336431.1269>

موسوی‌دوست، سیدمحمد (۱۳۹۸). علل و پیامدهای فساد اداری. مجله رویکردهای پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری، ۴۵(۴)، ۴۵-۶۸

میلانی، محسن (۱۳۸۰). شکل‌گیری انقلاب اسلامی. ترجمه مجتبی عطارزاده. تهران: گام نو.

References

- Abrahamian, H., & Minapour, H. (2022). Role of supervisory institutions (Inspection Organization and Audit Court) in preventing organized and individual crimes in Tehran Municipality. *Journal of Political Science, Law and Jurisprudence Studies*, 8(3), 415–434. (In Persian)
- Akar, M., & Demir, H. (2021). Institutional accountability and political corruption in contemporary Turkey. *Turkish Studies*, 22(4), 587–608. <https://doi.org/10.1080/14683849.2021.1901234>
- Al-Khatib, M. (2019). Parliamentary oversight and corruption control in Kuwait. *Journal of Arabian Studies*, 9(2), 201–220. <https://doi.org/10.1080/21534764.2019.1675713>
- Almond, G. A., & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Al-Qahtani, M. (2022). Governance reforms and anti-corruption policies under Saudi Vision 2030. *Middle East Policy*, 29(3), 112–128. <https://doi.org/10.1111/mepo.12637>
- AmarFact. (2024). The share of oil in Iran's budget. Retrieved from <https://amarfact.com/statistics/the-share-of-oil-in-the-budget-in-iran> (In Persian)
- Ashayeri, T., & Jahanparvar, T. (2023). A meta-synthesis study of factors affecting corruption. *Majles and Strategy Journal*, 30(116), 375–412. (In Persian)
- Beblawi, H. (1987). The rentier state in the Arab world. In H. Beblawi & G. Luciani (Eds.), *The Rentier State* (pp. 49–62). London: Croom Helm.
- Daron Acemoglu, D., & James A. Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown Business.
- Demir, H. (2020). Media freedom, judicial independence and corruption in Turkey. *Mediterranean Politics*, 25(5), 651–672. <https://doi.org/10.1080/13629395.2019.1675505>
- Forson, J. A., Buracom, P., Chen, G., & Carsamer, E. (2016). Corruption and its determinants: Evidence from Sub-Saharan Africa. *Journal of Economics and Development Studies*, 4(3), 22–35. <https://doi.org/10.15640/jeds.v4n3a3>
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press.
- Hinds, H. (1991). Patrimonialism and neopatrimonialism in comparative perspective. *Comparative Politics*, 24(1), 1–18.
- Jamali Eskoui, S. J., Bakhshayeshi Ardestani, A., & Bani Hashem, M. Q. (2020). Political economy of corruption in the Islamic Republic of Iran. *Majles and Strategy Quarterly*, 27(101), 33–58. (In Persian)
- Johnston, M. (2005). *Syndromes of Corruption: Wealth, Power, and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karl, T. L. (1997). *The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro-States*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Krueger, A. O. (1974). The political economy of the rent-seeking society. *American Economic Review*, 64(3), 291–303.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1999). The quality of government. *Journal of Law, Economics, and Organization*, 15(1), 222–279. <https://doi.org/10.1093/jleo/15.1.222>
- Luciani, G. (1989). Allocation vs. production states: A theoretical framework. In H. Beblawi & G. Luciani (Eds.), *The Rentier State*. London: Croom Helm.

- Mahdavy, H. (1970). The patterns and problems of economic development in rentier states: The case of Iran. In M. A. Cook (Ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East* (pp. 428–467). London: Oxford University Press.
- Migdal, J. S. (1988). *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Milani, M. (2001). *The Making of Iran's Islamic Revolution* (M. Attarzadeh, Trans.). Tehran: Gam-e No Publishing. (In Persian)
- Mousavi Doost, S. M. (2019). Causes and consequences of administrative corruption *Journal of Modern Research Approaches in Management and Accounting*, 25(4), 45–68. (In Persian)
- Mustafa, A., & Qasem, R. (2020). Administrative reform and transparency in Jordan: Progress and limitations. *Jordan Journal of Public Administration*, 12(2), 77–95.
- North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ragfar, H. (2008). Political economy of corruption. *Majles and Research Quarterly*, 14(58), 9–44. (In Persian)
- Rose-Ackerman, S. (1978). *Corruption: A Study in Political Economy*. New York: Academic Press.
- Ross, M. L. (2001). Does oil hinder democracy? *World Politics*, 53(3), 325–361.
<https://doi.org/10.1353/wp.2001.0011>
- Transparency International. (2024). *Corruption Perceptions Index 2024*. Berlin: Transparency International.
- Treisman, D. (2000). The causes of corruption: A cross-national study. *Journal of Public Economics*, 76(3), 399–457. [https://doi.org/10.1016/S0047-2727\(99\)00092-4](https://doi.org/10.1016/S0047-2727(99)00092-4)
- Tullock, G. (1965). The welfare costs of tariffs, monopolies, and theft. *Western Economic Journal*, 5(3), 224–232.
<https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1967.tb01923.x>
- World Bank. (2023). *Worldwide Governance Indicators 2023*. Washington, DC: World Bank.
- Zakaria, F. (1997). The rise of illiberal democracy. *Foreign Affairs*, 76(6), 22–43. <https://doi.org/10.2307/20048274>
- Zareian Jahromi, A. (2024). Institutional incoherence and challenges of supervisory governance in Iran: A comparative analysis. *Strategic Governance Research Quarterly*, 5(1), 45–74. (In Persian)
- Zareian Jahromi, A. (2024). Institutional incoherence and the challenges of supervisory governance in Iran: A comparative analysis. *Strategic Governance Studies Quarterly*, 5(1), 45–74. (In Persian)